

असहकार चळवळीत नागपूरातील स्त्रियांचे योगदान**उमेश गणेशराव जांभोरे**सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर**गोषवारा :**

भारताच्या स्वातंत्र्य लढयात अग्रक्रमी असलेली चळवळ म्हणजे असहकार चळवळ होय. अहिंसात्मक असहकाराच्या माध्यमातून स्वराज्य प्राप्त करणे हा या चळवळीचा मुख्य उद्देश्य होता. ब्रिटिश सरकारच्या दडपशाहीला उत्तर देण्यासाठी महात्मा गांधी यांनी असहकाराच्या अभिनव तंत्राचा प्रयोग केला. आंदोलनाच्या रूपाने ही चळवळ संपूर्ण देशात पसरली. अशा या चळवळीचे बीजच मुळात नागपूरात रोवल्या गेले. असहकार चळवळीत नागपूरातील स्त्रियांनी सक्रिय सहभाग घेत मोलाचे योगदान दिले. खादीचा पर्यायाने स्वदेशीचा पुरस्कार, विदेशी कापड मालावर बहिष्कार व त्याची होळी पेटविणे, लेडिज क्लब, सरस्वती मंडळ या सारख्या महिला संघाच्या माध्यमातून महिला वर्गाचे संघटिकरण पर्यायाने चळवळीचे दृढीकरण, स्वातंत्र्याचे प्रतिक असणाऱ्या तिरंगी झेंड्यासह मिरवणूक, सत्याग्रह, अटक व तुरुंगवास यासारख्या अनेक उपक्रमामध्ये नागपूरातील महिलांचा सक्रिय सहभाग यातून त्यांच्या असहकार चळवळीतील योगदानाची प्रचिती येते. असहकार चळवळीत स्त्रियांचे कार्य पाहून खुद्द गांधीजी प्रभावित झाले. 9 फेब्रुवारी 1925 रोजीच्या 'यंग इंडिया' मध्ये ते म्हणतात, "स्त्रियांना दुबळे मानणे म्हणजे शिवी देणे होय. स्त्रियांवर पुरुषांनी केलेला तो अन्याय आहे. आत्मीक व नैतिक शक्तीच्या दृष्टीने स्त्री पुरुषापेक्षा कितीतरी श्रेष्ठ आहे." म. गांधींचे हे विधान म्हणजे असहकार चळवळीत स्त्रियांच्या योगदानाची पावतीच होय.

प्रस्तावना :

भारताच्या स्वातंत्र्य लढयात अग्रक्रमी असलेली चळवळ म्हणजे असहकार चळवळ होय. अहिंसात्मक असहकाराच्या माध्यमातून स्वराज्य प्राप्त करणे हा या चळवळीचा मुख्य उद्देश्य होता. अपुऱ्या मॉटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा, रौलट ॲक्ट, जालियनवाला बाग हत्याकांड, हंटर कमीशनचा रिपोर्ट, खिलाफत प्रकरण व पंजाब प्रकरणावरिल खलिता या पार्श्वभूमीवर संपूर्ण देशात असंतोषाची व निषेधाची लाट पसरली. या लाटेचे नेतृत्व म. गांधींनी केले. परिणमतः ब्रिटिश सरकारच्या दडपशाहीला उत्तर देण्यासाठी त्यांनी असहकाराच्या अभिनव तंत्राचा प्रयोग केला. आंदोलनाच्या रूपाने ही चळवळ संपूर्ण देशात पसरली. अशा या चळवळीचे बीजच मुळात नागपूरात रोवल्या गेले. समाजातील सर्व घटकांचा सहभाग या चळवळीत होता. असे असले तरी त्यातील नागपूरातील स्त्रियांचा सहभाग व योगदान ही बाब विशेष उल्लेखनीय आहे. त्यादृष्टिने 'असहकार चळवळीत नागपूरातील स्त्रियांचे योगदान' अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधातून केला आहे.

नागपूरातील स्त्रियांमध्ये राष्ट्रवादाचा उदय :

असहकार चळवळीत नागपूरातील स्त्रियांचे योगदान अधोरेखित करित असतांना राष्ट्रीय सभेच्या पहिल्या अधिवेशनात सर ॲलन हयुम यांनी राष्ट्राच्या उन्नतीच्या मुद्याबरोबरच स्त्रियांच्या उन्नतीच्या मुद्याबाबत मांडलेले मत विचारार्थ घेणे फार गरजेचे ठरते. ते म्हणतात, "Political reformers of all shades of opinion should never forget that unless the elevation of female elements of the nation proceeds.....all their labour for political enfranchisement will prove in rain."¹ या विधानावरून जन्मापासूनच राष्ट्रीय सभेला स्त्री उन्नतीची निकड होती हे स्पष्ट होते. राष्ट्रीय सभेच्या

स्थापनेबरोबरच देशातील इतर भागाप्रमाणे नागपूरात पर्यायाने येथील स्त्री वर्गात राष्ट्रवादाची भावना प्रबळ होत होती. अशातच लोकमान्य टिळकांचा नागपूर दौरा, त्यात त्यांनी मांडलेले राजकीय विचार आणि स्वदेशीचा केलेला प्रचार यामुळे त्यात अधिकच भर पडली. श्रीमती गंगुबाई विनायकराव कप्तान लक्ष्मीबाई उर्फ मावशी केळकर³ ह्या याचे उत्तम उदाहरण आहे.

नागपूरातील 'लेडीज क्लब' च्या माध्यमातून श्रीमती रमाबाई केदार, श्रीमती मलक व त्यांच्या सहकारी महिला यांनी जवळपासच्या खेड्यात सुधारणा पोहचविण्याचे विधायक कार्य केले. डॉ. श्रीमती करानी, श्रीमती चोळकर यांनी बाल आरोग्याची काळजी, गरजू व्यक्तींना औषधोपचार, स्वच्छतेचे धडे देणे इ. कार्य केले. श्रीमती मथूराताई द्रविड यांच्या महिला संघाच्या माध्यमातून महिलांचे एकत्रिकरण, केसरीचे सामुदायिक वाचन होत होते.⁴ हे नागपूरातील स्त्रियांमधील राजकीय जाणीव व राष्ट्रीय भावना पर्यायाने राष्ट्रवादाचे प्रतिक होते, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

1920 सालचे नागपूर काँग्रेसचे अधिवेशन :

1919 सालच्या अमृतसर काँग्रेसमध्ये पुढील वर्षीचे अधिवेशन नागपूरला घेण्याचे ठरले.⁵ त्यानुसार भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे 35 वे अधिवेशन सी. विजय राघवाचार्य यांच्या अध्यक्षतेखाली दि. 26 ते 31 डिसेंबर 1920 या काळात नागपूरला संपन्न झाले.⁶ याच अधिवेशनात देशाच्या पर्यायाने जगाच्या इतिहासाला कलाटनी देणारा 'असहकार ठराव' पारित झाला. यावेळी म. गांधींनी जनतेला आवाहान केले होते की, "आपण हा असहकाराचा ठराव स्वीकार करा. आपण अहिंसेचा स्वीकार करा. मग तो सरकारविषयी असो की स्वतःविषयी."⁷ या अधिवेशनाला एकूण 14582 प्रतिनिधी उपस्थित होते.⁸ त्यापैकी 169 स्त्री प्रतिनिधी होत्या. यामध्ये नागपूरातील चिटणीस, बुटी, किनखेडे यासह अनेक कुटुंबातील स्त्रिया होत्या.⁹ स्त्री प्रतिनिधींची संख्या एकूण प्रतिनिधीं संख्येपेक्षा जरी कमी असली तरी यापूर्वीच्या कुठल्याही अधिवेशनातील संख्येपेक्षा ती निश्चितपणे अधिकच होती. किंबहुना त्यांच्या संख्यात्मक सहभागपेक्षा त्यांचे गुणात्मक मूल्य अधिक होते, असे निर्विवादपणे म्हणता येईल. त्यांनी असहकाराचा आणि अहिंसेचा केलेला स्वीकार हा गांधींच्या आवाहनाला दिलेला सकात्मक प्रतिसाद नी समर्थनच होते.

सरस्वती मंडळाची स्थापना व कार्य :

लक्ष्मीबाई परांजपे, श्रीमती चोळकर व त्यांच्या सहकारी स्त्रियांच्या पुढाकाराने 29 जानेवारी 1921 रोजी नागपूरला 'सरस्वती मंडळ' नामक महिला संस्था स्थापना झाली.¹⁰ या संस्थेचा उद्देश्य खादीला प्रोत्साहन देणे, घरगुती उद्योग सुरू करणे असा होता. स्वदेशीच्या प्रचार प्रसाराबरोबरच विदेशी मालावर बहिष्कारही या संस्थेने घातला. एकंदरीत काय तर प्रत्यक्ष कृतीतून स्वदेशीचा पुरस्कार करून असहकार चळवळ गतीमान केली.

खादीचा पुरस्कार :

असहकार चळवळी दरम्यान नागपूरला चरखा व खादीची लाट पसरली. खादी व स्वदेशीच्या प्रचार-प्रसार कार्यातही नागपूरकर महिलांनी मोलाचे कार्य केले. याचवेळेस गणपतराव टिकेकर आणि त्यांच्या पत्नी माई टिकेकर यांच्या प्रयत्नाने नागपूरत पहिले खादी भांडार उघडण्यात आले. ज्याचे उदघाटन 23 डिसेंबर 1923 रोजी म. गांधींच्या हस्ते करण्यात आले होते.¹¹ अनेक महिलांनी उंची वस्त्रे टाकून देऊन खादी वापरण्यास सुरुवात केली होती. खादीचा पुरस्कार केवळ सुशिक्षित ब्राम्हण घरातील महिलांनीच नव्हे तर इतर जातीच्या महिलांनीही केला होता. तुळजाबाई गोविंदराव गावंडे त्या महिलांपैकीच एक होय. परिणामी नागपूरात खादी प्रचार व प्रसाराला गती मिळाली.

विदेशी कापडावर बहिष्कार :

असहकार चळवळीच्या स्वरूपात याही कार्यक्रमाचा समावेश होता. त्यास अनुसरून नागपूरातील स्त्रियांनी विदेशी कापड मालावर बहिष्कार टाकला. तो कसा हे पुढील घटनेवरून अधिक स्पष्ट होते. 30 सप्टेंबरला नागपूर येथील चिटणीस पार्क मैदानावर भगवतीदेवी भाषण होऊन जाहीर सभा झाली. पोलीस

अहवालातील या सभेची नोंद अशी, "भगवतीदेवींचे भाषण झाल्यावर परदेशी कापड मालाची होळी पेटविण्यात आली. परदेशी कापडाच्या ढिगाऱ्यावर एक पांढरा मुखवटा होता, त्याच्या बाजूला एका फळीवर '150 वर्षांचा वृद्ध मरत आहे'¹² असे शब्द लिहिले होते.

असहकारितेचा नवा प्रयोग:

चौराचौरी येथील हिंसात्मक घटनेमुळे म. गांधींना अतिशय दुःख झाले. परिणामी त्यांनी असहकार चळवळ मागे घेण्याचा आदेश दिला. अशातच 10 मार्च 1922 रोजी साबरमती आश्रमात असतांना गांधींना अटक करण्यात येऊन त्यांची रवानगी तुरुंगात करण्यात आली. यापूर्वीच काही नेत्यांना अटक करण्यात आली होती. नेतृत्वाअभावी जनमत चैतन्यहिन बनले होते. या घटनेचे पडसाद जसे देशभर उमटले तसे ते नागपुरातही उमटले. मात्र नागपुरकरांनी असहकाराचा नवा मार्ग स्वीकारला. तो म्हणजे 'झेंडा सत्याग्रह' होय. गांधींनी असहकाराची चळवळ मागे घेण्याचा आदेश जरी दिला असला तरी तशी अधिकृत घोषणा झाली नव्हती. अर्थात ज्याप्रकारे असहकाराची चळवळ सुरू करण्यापूर्वी रीतसर काँग्रेसच्या अधिवेशनात ठराव पारित करून घेतला होता तसा चळवळ स्थगित करण्याचा ठराव अद्याप तरी पारित झाला नव्हता. तेव्हा नागपुरकरांनी ही असहकाराची चळवळ तशीच तेवत ठेवली. आणि यामध्ये महिलांनी मोलाची भूमिका बजावली. 13 एप्रिल 1923 रोजी नागपूरला राष्ट्रीय सभेच्या नेत्यांनी तिरंगी झेंडयासह मिरवणूक काढली असता पोलीसांनी ती अडवून लाठीहल्ला केला.¹³ या घटनेच्या निषेधार्थ ठिकठिकाणी जाहीर निषेध सभा झाल्या. अशातच 31 मे रोजी सुभद्रादेवी चव्हाण यांनी जाहीर भाषण दिले व सत्याग्रह केला. तेव्हा त्यांना अटक केली गेली. सुभद्रादेवींच्या या धाडसी कार्याबाबत राजगोपालाचारी यांनी काढलेले पुढील गौरवास्पद उद्गार नागपूरकर महिलांचे चळवळीतील योगदान विषय करण्याच्या दृष्टिने फार बोलके आहे, ".....यदि आप इसके विषय में सोंचे तो क्या यह स्वतंत्रता की ओर हमारे प्रयाण में आश्चर्यजनक प्रगती का संकेत नहीं है सुभद्रादेवी का यह वीरतापूर्ण कार्य भारत के प्रत्येक घर में सुना और सराहा जायेगा।"¹⁴ सत्याग्रहा दरम्यान पार्वताबाई पटवर्धन, चतुराबाई कोटक व सुभद्रादेवी चव्हाण यांना तीन महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. तर सीताबाई कोटी, प्रभावतीबाई जकातदार, वेणुताई पाठक, कमलाताई शेंदुर्णीकर यांना 6-6 महिन्यांची शिक्षा झाली.¹⁵ दिवसेंदिवस हजारो स्वयंसेवक बाहेरच्या प्रांतातून नागपूरला येऊन सत्याग्रहात सहभागी होत होते. याचे उत्तम उदाहारण म्हणजे गुजरातमधून आलेला महिलांचा जत्था होय. जाहीर सभेच्यावेळी अनेक महिला आपले दाग-दागिने दान करून सत्याग्रह चळवळ बळकट करित होत्या. या चळवळीवेळी प्रथमच स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने संघटितपणे राष्ट्रीय कार्य करण्यास पुढे आल्या होत्या. त्यांना अटक अथवा लाठीहल्ल्याची भीती राहिली नव्हती. किंबहुना ही बाबच नागपूरातील महिलांच्या असहकार चळवळीतील योगदानावर प्रकाश टाकून जाते.

निष्कर्ष :

खादीचा पर्यायाने स्वदेशीचा पुरस्कार, विदेशी कापड मालावर बहिष्कार व त्याची होळी पेटविणे, लेडिज क्लब, सरस्वती मंडळ या सारख्या महिला संघांच्या माध्यमातून महिला वर्गाचे संघटिकरण पर्यायाने चळवळीचे दृढिकरण, स्वातंत्र्याचे प्रतिक असणा-या तिरंगी झेंडयासह मिरवणूक, सत्याग्रह, अटक व तुरुंगवास या सारख्या अनेक उपक्रमामध्ये नागपूरतील महिलांचा सक्रिय सहभाग यातून त्यांच्या असहकार चळवळीतील योगदानाची प्रचिती येते. असहकार चळवळीत स्त्रियांचे कार्य पाहून खुद्द गांधीजी प्रभावित झाले. यातूनच स्त्रियांना प्रोत्साहित करण्यासाठी त्यांनी 22 डिसेंबर 1921 च्या 'इंडिपेंडेंट' वृत्तपत्रात लिहिले, "महिलांकडून मोठ्या अपेक्षा आहे. राष्ट्रीय चळवळीत त्या आपला पूर्ण वाटा उचलतील अशी माझी अपेक्षा आहे."¹⁶ म. गांधी चळवळीतील स्त्रियांचे स्थान ओळखून होते. म्हणूनच ते 9 फेब्रुवारी 1925 रोजीच्या 'यंग इंडिया' मध्ये म्हणतात, "स्त्रियांना दुबळे मानणे म्हणजे शिवी देणे होय. स्त्रियांवर

पुरुषांनी केलेला तो अन्याय आहे. आत्मीक व नैतिक शक्तीच्या दृष्टीने स्त्री पुरुषापेक्षा कितीतरी श्रेष्ठ आहे.”¹⁷ म. गांधींचे हे विधान म्हणजे असहकार चळवळीत स्त्रियांच्या योगदानाची पावतीच आहे.

संदर्भ सूची :

- 1.पाठक दमयंती, 'वैधर्मीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य', प्रथमावृत्ती, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2003, पृ. 29
- 2.कोठेकर व अंधारे, 'नागपूर नगरी त्रिशताब्दी इतिहास ग्रंथ (1707-2002), नागपूर नगरी त्रिशताब्दी इतिहास उपसमिती, नागपूर, 2003, पृ. 235
3. महाजन सुशीला, 'दीपज्योती नमोस्तुते', शिल्पा प्रकाशन, पुणे, 1987, पृ.11
- 4.पाठक, उपरोक्त, पृ 35-36
- 5.कन्हैयालाल (संपा.), 'काँग्रेस के प्रस्ताव(1885-1931)', नवयुग प्रकाशन, बनारस, 1931, पृ. 178
- 6.पाठक अरूणचंद्र शं.(संपा.), 'महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर नागपूर जिल्हा', भाग 1, खंड 7वा, प्रथम मराठी आवृत्ती (सुधारित), जिल्हा दार्शनिक विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई, 2005, पृ. 209
- 7.वक्काणी नि. आ., 'आधुनिक विदर्भाचा इतिहास (1885-1950)', प्रथमावृत्ती, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2003, पृ. 91
- 8.Ministry of Information and Broadcasting, "The collected work of Mahatma Gandhi, Vol. XIX, The Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, New Delhi, 1975, P.198
- 9.कोठेकर व अंधारे, उपरोक्त, पृ. 236
- 10.पाठक, उपरोक्त, पृ. 274
- 11.कित्ता, पृ. 274
- 12.कित्ता, पृ. 50
- 13.जोशी पदमाकर लक्ष्मीकांत, 'नागपूर नगरसंस्था शताब्दि ग्रंथ', नागपूर महानगरपालिका, नागपूर,1966,पृ.19
- 14.मिश्रा व्दारकाप्रसाद (संपा.), 'मध्यप्रदेश मे स्वाधीनता अंदोलन का इतिहास', प्रथम संस्करण, प्र. स्वराज्य संस्थान संचलनालय, संस्कृती विभाग, म. प्र. शासन, भोपाळ,2002, पृ. 343
- 15.पाठक, उपरोक्त, पृ. 54
- 16.कित्ता, पृ. 51
- 17.कित्ता, पृ. 51